

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ
ДО ДОСЛІДЖЕННЯ НЕГАТИВНОГО
ФЕНОМЕНА ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

На основі філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів здійснюється об'єктивний аналіз професійної деформації працівників ОВС України.

Ключові слова: *метод, методологія, органи внутрішніх справ, професійна деформація, профілактика.*

На основании философско-мировоззренческих, общенаучных и специальнаучных методов осуществляется объективный анализ профессиональной деформации сотрудников ОВД Украины.

Ключевые слова: *метод, методология, органы внутренних дел, профессиональная деформация, профилактика.*

The objective analysis of the professional deformation of the officers of the bodies of internal affairs of Ukraine on the basis of the philosophic and world outlook, general scientific and special scientific methods is carried out.

Key words: *method, methodology, the bodies of internal affairs of Ukraine, professional deformation, preventive measures.*

Постановка проблеми. Дослідження феномена професійної деформації працівників ОВС України актуалізується у зв'язку з перманентним перебігом соціально-економічних і громадсько-політичних кризових явищ у суспільному житті нашої держави. Через об'єктивні та суб'єктивні обставини історичного, ситуаційного аспектів поведінки працівників ОВС України доволі часто відхиляється від прийнятих і чинних соціальних норм, у тому числі й норм права. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ України завжди була небезпечною для соціальної стабільності, вважалася небажаним явищем, а суспільство через свої інститути намагалося попереджувати і, по можливості, її блокувати.

У цьому контексті учені цілком слушно зазначають: «Проблема професійної деформації майже зовсім не вивчена, хоча викликає значний інтерес і в теоретичному, і в прикладному плані» [1, с. 289].

Необхідність спеціального аналізу професійної деформації працівників ОВС України тільки на перший погляд може викликати сумнів, оскільки ця проблема в сучасній теорії права досліджувалася багатьма науковцями. Виникає ілюзія того, що професійна деформація може бути роз'яснена на підставі загальних положень, а її особливості виявляються при достатньому аналізі. Водночас спроби з'ясувати види, причини, механізми виникнення професійної деформації працівників ОВС часто зводяться до констатації загальних положень, без врахування професійних особливостей чи специфіки діяльності.

Стан дослідження. У науковому пізнанні феномена професійної деформації працівників ОВС України істинним повинен бути не тільки остаточний результат, а й спосіб, який веде до нього, тобто метод, який є системою правил і прийомів його дослідження з метою отримання істини. Поглиблений аналіз проблем, пов'язаних з методологією дослідження негативного феномену професійної деформації працівників ОВС знайшов відображення у наукових працях О.М. Бандурки, С.А. Бублик, О.Г. Данільяна, Л.Д. Байрачної, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, М.С. Кельмана, Д.А. Керімова, М.В. Костицького, В.П. Кузьміна, С.І. Максимова, П.О. Недбайла, К.Д. Петряєва, С.С. Сливки, О.Ф. Скакун, В.М. Сирих, В.С. Швирева та ін.

Виклад основних положень. Методологія в широкому значенні – це вчення про методи пізнання. Метод пізнання – це спосіб пізнання та перетворення дійсності у відповідності з установками матеріалістично-діалектичної методології на основі системи конкретних методик [2, с. 8]. Методологія водночас є теорією методів пізнання, сукупністю теоретичних принципів, логічних прийомів і способів дослідження явищ, а також системою певних теорій, принципів і категорій, які опосередковують загальні властивості й зв'язки об'єктивного буття і наукового пізнання [3, с. 78]. Зміст і покликання методології – науковий пошук оптимальних, найбільш раціональних шляхів, методів і засобів пізнання об'єктів. Слід віддати належне Гегелю щодо виявлення ним шляхів наукової розвідки. «...Пізнання, – писав він, – рухається від змісту до змісту. Перш за все цей поступальний рух характеризується тим, що він починається з простих визначень і що наступні за ним стають все багатші і конкретніші. Тому, що результат містить у собі свій початок, і рух останнього збагатило його певною новою визначеністю. Загальне складає основу, тому поступальний рух не повинен бути сприйнятим за певну течію від деякого іншого до деякого іншого. Поняття в абсолютному методі зберігається в своєму інобутті, загальне – у своєму відокремленні, в міркуванні і реальності;

на кожній ступені подальшого визначення загальне підіймає вище всю масу його попереднього змісту і не тільки нічого не втрачає внаслідок свого діалектичного поступального руху і не залишає нічого позаду себе, але несе з собою все здобуте і збагачується і ущільнюється всередині себе» [4, с. 34].

Сучасна юридична наука не дає чіткого визначення поняття «методологія юридичної науки». Науковцями висловлювалася думка про те, що методологія є найзагальнішим, а щодо окремої галузі знання – загальним науковим керівництвом до дії, концептуальною єдністю ряду моментів: ідей, принципів, методів тощо, які становлять базис (пізнавальний стрижень) певної системи знань [5, с. 12]. Існує декілька підходів щодо розуміння методології. Гегель, критикуючи кантівський апіоризм, пов'язує спосіб мислення зі змістом наукового знання, вказуючи, що метод «не є щось відмінне від свого предмету і змісту, тому що рухає себе вперед зміст усередині себе, діалектику, яку воно має в самому собі» [6, с. 34]. «...Метод, – пише Гегель, – є усвідомлення про форму внутрішнього саморуху її змісту» [7, с. 27–28].

С.С. Сливка вважає, що «під методологією слід розуміти набуті установки, сформовані погляди, сформований кут зору і взагалі світогляд, який можна реалізувати за допомогою певних методів, підходів і засобів. Самі установки без методів не реалізуються, не є дієвими. Але використання методів потребує певних правил, які загалом іменуються методикою» [8, с. 6]. Як зазначає Д.А. Керімов, методологія ототожнюється з загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки, з філософією, діалектикою, історичним матеріалізмом, або, навпаки, вважається самостійною наукою, що не збігається з філософією, та являє собою не метод і не сукупність методів, а вчення, теорію, науку про метод і методи тощо [9]. Водночас хто з учених вважає, що методологія – не тільки наука чи вчення про методи, а й система методів, що застосовуються для дослідження певної, зокрема правової реальності [10, с. 26]. Так, П.О. Недбайло зазначав, що методологія – це не система методів чи вчення про них, як вважають окремі філософи, а наука про методи чи методи дослідження [11, с. 81]. К.Д. Петряєв пише: «Методологія – це система суттєвих аспектів світогляду і теорії (чи низки теорій), які визначають дослідницькі принципи науки» [12, с. 8]. Методологія, на думку В.П. Кузьміна, являє собою сплав упорядкованих нею компонентів і виступає ззовні у вигляді своєрідного «зводу законів» наукового пізнання [13, с. 50].

Одні автори під методологією розуміють сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмету науки; вказують, що це наука про методи; розуміють її і як систему певних теорій, принципів, законів і категорій, які відображають процес пізнання [14, с. 7]. В. Тацій та Ю. Тодика висловлюють думку, що методологія юридичної науки – це система підходів, принципів, способів (методів) наукового дослідження і водночас теорія про їхнє використання при вивченні державно-правової дійсності [15, с. 28]. Потреби, запити, специфічні закономірності цієї дійсності визначають стан та тенденції методології правознавства. Ю. Тополь вважає, що методологія юридичної науки – це не тільки увесь її інструментарій у вигляді тих чи інших підходів, способів, методів або принципів, але й теорія про їхнє використання. Лише при такому підході, на погляд автора, методологія юридичної науки здатна виконувати функцію пізнання її предмета [16, с. 9]. Методами науки, як вважає В. Кравченко, є сукупність правил, засобів, принципів наукового пізнання, які застосовуються в наукових дослідженнях і забезпечують здобуття об'єктивних достовірних знань [17]. Д.Ж. Маркович підкреслює: «Відокремити метод від науки як системи істинних знань неможливо тому, що й сам метод являє собою знання про те, як прийти до істини» [18, с. 12].

Таким чином, методологія – це систематизована сукупність пізнавальних засобів, які дозволяють досліджувати правову реальність в її різноманітних зв'язках зі світовим буттям, поєднуючи у собі низку компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загальні і загальнонаукові методи. Тому методологію не можна зводити до одного із компонентів, зокрема, до методу чи учінню про методи, оскільки за її межами залишаться інші компоненти.

Залежно від структури і конкретики об'єктів пізнання виділяють два рівні методології. Перший, найбільш високий рівень – це загальна методологія, яка полягає у реалізації глибинного підходу до вивчення предметів та явищ навколишнього світу. Загальна методологія складає, так би мовити, загально-методологічну директиву при проведенні будь-якого дослідження. Другий рівень – окрема (галузева) методологія конкретної наукової галузі (дисципліни).

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус феномену професійної деформації працівників органів внутрішніх справ приводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології наук. Тому, ми вважаємо, що

доцільніше використовувати багаторівневе поняття методології, запропоноване Д.А. Керімовим.

Сучасне науково-теоретичне мислення прагне проникнути в сутність негативного феномена професійної деформації працівників ОВС. Це можливо за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку, тобто застосуванні історичного підходу до його вивчення. Перш ніж вивчити сучасний стан, необхідно з'ясувати генезис та розвиток феномена професійної деформації працівників ОВС. Відомо, що нові наукові і накопичені знання перебувають у діалектичній взаємодії. Найкраще і прогресивне зі старого переходить у нове і надає йому сил й дієвості. Інколи забуте старе знову відроджується на новій сучасній науковій основі і живе друге життя в іншому, досконалішому вигляді. У цьому зв'язку особливого значення набувають вивчення історичного досвіду, аналіз та оцінювання історичних подій, фактів, попередніх теорій у контексті їх виникнення, становлення та розвитку. Отже, історичний метод дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток негативного феномена професійної деформації працівників ОВС у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

В межах історичного методу активно застосовується поєднання історичного та логічного. І це, цілком природно, оскільки у колективі ОВС завжди є залишки минулого, основи сучасного і паростки майбутнього. Історичне та логічне – це категорії, які застосовуються для позначення буття негативного феномену професійної деформації співробітників ОВС в часі та перспективи його існування у майбутньому. Логічне є теоретичним відображенням історичного. Феномен професійної деформації співробітників ОВС необхідно розглядати у зв'язку з історією його розвитку, враховуючи чинники, які вплинули на його формування в минулому, ці знання допомагають зрозуміти його природу сьогодні. Логічний у поєднанні з історичним підходом дозволяє встановити сутність професійної деформації як феномена, його закономірності, природу зв'язків з іншими феноменами, спрогнозувати перспективи його розвитку та виробити алгоритм протидії проявам професійної деформації співробітників ОВС України. Загальна гіпотетична модель процесу розвитку феномена професійної деформації співробітників ОВС України спочатку ґрунтується на інтуїції і здогадках дослідника, а потім підтверджується чи спростовується висновками, отриманими в результаті аналізу реальних фактів його розвитку. Така логічна модель повинна бути творчою, гнучкою, давати можливість її уточнення, виправлення і розширення. Це за-

безпечить її максимальну відповідність явищам чи процесам, що вивчаються дослідником. Логічні конструкції дозволяють з'ясувати онтологію явищ і процесів в їх статичному стані, у відповідності із всезагальними закономірностями буття правоохоронців, тому завжди повинні збагачуватися матеріалом, узятим з історії розвитку міліції. Це забезпечить врахування в логічній моделі їх специфічної неповторної динаміки, що є притаманною онтології правових явищ і процесів.

Одним із найпоширеніших методів дослідження був і залишається логіко-семантичний аналіз, але видається правильним стверджувати, що застосування цього методу не може відбуватися відокремлено від інших методів. Наслідком подібного відокремлення може бути викривлення дійсного змісту феномена професійної деформації працівників ОВС України.

Дуже важливим моментом у дослідженні цього феномена є визначення відправної точки, тобто найбільш загального положення, відносно якого буде розгортатися логіка дослідження. Враховуючи, що феномен професійної деформації працівників ОВС має велике значення саме в практичній діяльності найбільш виправданим буде нормативістський підхід до його дослідження і відправною точкою при цьому можна вважати правовідносини. Будь-які правовідносини мають певну структуру, чітко виражений набір складових, що дає можливість виокремити об'єктивний і суб'єктивний аспекти професійної деформації, а також зробити якісне порівняння з аналогічними за змістом явищами. За допомогою логіко-семантичного методу та методу сходження від абстрактного до конкретного поглиблено понятійний апарат, визначено сутність і особливості адміністративно-правових аспектів регулювання та протидії професійній деформації працівників ОВС, при формулюванні висновків.

Абстрактне та конкретне – категорії, обумовлені суб'єктивізмом процесів відображення правової реальності. Пізнання відбувається через призму духовного світу правоохоронця і його реального становища в структурі суспільних зв'язків, що обумовлює відмінності у свідомому ставленні правоохоронця до навколишньої правової дійсності. Пізнання права як явища правової культури правоохоронця здійснюється від конкретного до абстрактного, тобто від відображення конкретних сторін правових явищ і процесів, що існують в правовій культурі співробітників ОВС, до їх логічного узагальнення та абстрагування. Правоохоронець спочатку чуттєво пізнає правову дійсність, проте таке пізнання стосується лише конкретних поверхових ознак

предмета, її зовнішніх проявів. Рівень володіння правоохоронцем правовими нормами – це, як правило, результат його загальної і професійної соціалізації, його професійний і життєвий світогляд, який на свідомому чи на підсвідомому рівнях так чи інакше впливає на якість професійної діяльності.

Застосування правових норм відображає методологічну позицію юриста у професійній діяльності. Лише логічне узагальнення враховує отримані емпіричні дані та у відповідності з раціональним способом мислення, дає можливість проникнути в суть правових явищ, що досліджуються. При цьому у свідомості правоохоронця (суб'єкта дослідження) створюється ідеальний образ права, що дає можливість побачити його комплексно, у світлі його зв'язків з іншими явищами. Д.А. Керімов пише, що «процес пізнання конкретних правових об'єктів рухається від відчуття, сприйняття і уявлення про ці об'єкти, до утворення складних понять, в яких вище виникає з нижчого, нижче переходить у вище, вище в думках перетворює нижче, відкриваючи його внутрішній зміст» [9, с. 131]. На абстрактному рівні відбувається філософське осмислення правоохоронцем права як суспільного і культурного явища, його всезагальних закономірностей, з'ясовуються ціннісні критерії його існування.

Одна із причин ефективності діалектичного підходу полягає в тому, що з його допомогою визначається і теоретично відображається історичний шлях становлення і розвитку професійної деформації співробітників ОВС України. З допомогою діалектичного методу увага дослідника акцентується не тільки на виявленні особливостей і визначенні поняття феномену деформації, а й на зв'язку цього явища з іншими явищами, інститутами, економічними, політичними, соціальними процесами. Феномен професійної деформації розглядається як у статиці, так і динаміці.

Відносно новим фундаментальним методом пізнання негативно-го феномену професійної деформації працівників ОВС є синергетичний підхід, предметом якого є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, нелінійні ефекти еволюції системи будь-якого типу, кризи і бифуркації – нестійкої фази існування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку. Застосування синергетичного методу, передбачає глобальне осмислення систем новими засобами мислення, зокрема нелінійного, причинно-наслідкового характеру, з урахуванням ефекту логіки випадкової флуктації. Синергетика як теорія самоорганізації дає ключ до розуміння не лише

механізмів нестабільності, а й механізмів стійкості складних систем. Синергетика доводить, що спосіб мислення правоохоронця, його світогляд, професійні установки є результатом нелінійних впливів і наслідків у нестійких (мінливих), незамкнених (відкритих) системах у природі, які накреслюють індивідуальний шлях пізнання правової істини. Звичайно цей шлях потрібно супроводжувати певними метафізичними, природно-правовими нормами.

В системі конкретних методів дослідження проблеми адміністративно-правових реалій в останні роки суттєво підвищується роль порівняльно-правового методу. Порівняльно-правовий метод (компаративістський) є досить перспективним, оскільки він дає можливість використання різних моделей організації і функціонування ОВС, правових інститутів, законів, окремих правових норм, аналізу юридичної техніки, концепцій і правових поглядів, правових вчень. Порівняльно-правовий метод дозволяє визначити напрямки удосконалення національного законодавства, а також його адаптації до європейських правових стандартів. У зв'язку з цим виникають питання можливості застосування досвіду інших країн, а також співвідношення вітчизняного і зарубіжного досвіду щодо попередження і профілактики професійної деформації співробітників міліції (поліції). Порівняльно-правові дослідження, на нашу думку, корисні для реалізації правової реформи України, яка на сьогодні ще перебуває на трансформаційному етапі розвитку; реалізації нової Концепції реформи системи органів МВС України. З їх допомогою є можливість вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права і запропонувати нові підходи, безумовно, з урахуванням економічних, політичних, соціальних чинників, рівня політико-правової культури і менталітету співробітників ОВС, нагромадженого досвіду.

Професійна деформація правоохоронців, будучи складною соціальною системою, має як внутрішньо-структурні так і зовнішньо-структурні зв'язки. Зовнішньо-структурні прояви професійної деформації правоохоронців характеризуються великою кількістю зв'язків з різноманітними соціальними сферами. Якщо всі процеси і явища, її детермінуючі, представити у вигляді детермінант, то останні, з певною втратою інформаційних даних, можна класифікувати на три групи: 1) фактори економічного характеру, пов'язані з рівнем життєзабезпечення і добробуту правоохоронців; 2) фактори соціального і соціально-психологічного характеру, до яких відносять культурний і освітній рівні правоохоронців, соціальну активність суспільства, суспільну думку, рівень соціального

контролю та ін.; 3) організаційно-правові фактори, які характеризують сферу управління соціальними процесами, які відбуваються в суспільстві. Характеристики змісту вище перелічених факторів (перелік їх далеко не повний) професійної деформації, є предметом вивчення різноманітних наукових дисциплін: соціології, кримінології, психології, теорії управління, теорії права і багатьох інших. Кожна з перелічених наук досліджує явище і процеси лише у тому аспекті, який є специфічним саме для неї, її методології і завдань.

Застосування системного підходу не виключає використання й інших методів для дослідження основних проблем регулювання та протидії професійній деформації співробітників ОВС. Одним із таких є комплексний метод. Серед учених немає єдиної думки щодо комплексного підходу до наукових досліджень. Одні автори стверджують, що наука завжди була комплексною і що комплексність іманентно притаманна науці. Інші вважають, що комплексність – якісно нова властивість саме сучасної науки. Треті ототожнюють комплексність із термінами «системність», «інтегративність», «синтетичність» тощо. Отже, під комплексним вивченням розуміються три аспекти. По-перше, всебічне вивчення одного об'єкта, багатьох його якостей, сукупності взаємопов'язаних питань. По-друге, один об'єкт або навіть одна його властивість визначається за допомогою різних методів. І нарешті, по-третє, одне питання вивчається з позицій різних наук. Це так званий міждисциплінарний підхід.

Загальновідомо, як важко синтезувати знання стосовно одного і того самого об'єкта, одержані з різних дисциплін, а тим більше на основі розрізнених знань, створити концепцію, що дає всебічну характеристику об'єкта (явища). Потрібно мати на увазі, що однією з властивостей системи є те, що ціле не є звичайною сукупністю частин (йдеться про емерджентність системи). Комплексний підхід до вивчення об'єкта породжує немало складних методологічних питань. Одним із важливіших є співвідношення логіки спеціального і логіки комплексного дослідження. Застосування системного дослідження надало можливість розглянути негативний феномен професійної деформації працівників органів внутрішніх справ як певну множину елементів, взаємозв'язок яких зумовлює цілісні властивості цієї множини. Використовуючи системний або комплексний підходи до дослідження проблем регулювання та протидії професійній деформації співробітників ОВС, необхідно обов'язково створювати спеціальний понятійний апарат, щоб забезпечити перехід від загальних методологічних принципів до конкретних проблем ОВС.

Науково-дослідна робота є насамперед розумовим процесом, який відбувається за законами формальної логіки. Д.І. Каченовський писав: «В науках гуманітарних, як і природознавчих, люди шукали істину дослідом і роздумами, використовували водночас і поперемінно аналіз і синтез: перший для упорядкування фактів і оцінюванні нових явищ, другий – для зведення результатів в єдине ціле. Інакше можна було б загубитися і заплутатися в масі різномірних знань» [19, с. 122]. Правильний аналіз будь-якого феномену завжди є аналізом не тільки частин, елементів, властивостей, а й їх зв'язків чи відношень, тому він призводить не до розладу цілого, а до його перетворення. Це перетворення цілого утворює нове співвідношення виділених аналізом компонентів. Конкретною формою взаємозв'язку аналізу і синтезу є порівняння. Порівняння – це аналіз, який здійснюється шляхом синтезу і, знову ж таки, призводить до узагальнення, до нового синтезу.

Емпіричний елемент методології дозволяє відповісти на питання, що покладено в підвалини наукового пошуку і висновків. Емпіричний матеріал надає процесу пізнання «експериментальні дані» про предмет дослідження; про дії, що спричиняють професійну деформацію співробітників ОВС, так і дії, направлені на боротьбу з нею, які локалізуються у зовнішньому середовищі, проявляються у вигляді емпіричних фактів. Для вивчення їх якісної визначеності останні повинні бути адекватно відображені не тільки у свідомості суб'єктів пізнання, але й у відповідних матеріалах, в яких відбувається фіксація. Емпіричний метод дозволяє прогнозувати результати дослідження і опрацьовувати загальні методи пізнання та проявляється в змісті конкретних концепцій боротьби з цим негативним явищем, обґрунтовувати формування певних наукових напрямків і поглядів.

Докорінною методологічною вимогою на сучасному етапі є проведення досліджень у тісному зв'язку з юридичною практикою. Наука повинна дати відповідь на ряд актуальних питань, які поставили сьогодні перед суспільством, державою, МВС України, зокрема, на докорінні питання щодо принципів та форм організації ефективної системи влади, встановлення оптимального співвідношення публічних і правових методів правового регулювання, удосконалення механізмів правоутворення та реалізації права.

Висновок. Отже, необхідне системне переосмислення методологічних підходів до дослідження негативного феномена професійної деформації працівників ОВС України. Виробивши в результаті такого переосмислення єдині засади розуміння цього

феномена, можна буде їх згодом застосовувати для наукових досліджень низки прикладних проблем.

1. Погрібна В.Л. Соціологія професіоналізму: монографія/ В.Л. Погрібна. – К.: Алерта, КНТ: ЦУЛ, 2008. – 336 с.
2. Сырых В.М. Метод правовой науки (Основные элементы структуры) / В.М. Сырых. – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.
3. Мелешенко В.Ф. Конституційне право як наука і навчальна дисципліна / В.Ф. Мелешенко // Конституційне право України / за ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 2002.
4. Гегель Г.В. Основи філософії права або природне право і державознавство / Г.В. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука і М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.
5. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – [4-е изд.]. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
6. Гегель Г.В. Работы разных лет: в 2 т. / Г.В. Гегель. – М.: Мысль, 1972. – Т. 1. – 668 с.
7. Гегель Г.В. Философия права / Г.В. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
8. Сливка С.С. Вступ до методології філософії права: методичні вказівки для самостійної роботи (для студентів магістратури) / С.С. Сливка. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 24 с.
9. Керимов Д.А. Методология права / Д.А. Керимов. – М.: Аванта, 2000. – 271 с.
10. Філософія права: навч. посібник / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
11. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – [4-е изд.]. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
12. Петряев К.Д. Вопросы методологии исторической науки / К.Д. Петряев. – [2-е изд., перераб.]. – К.: Вища школа, 1976. – 179 с.
13. Кузьмин В.П. Место системного подхода в современном научном познании и марксистской методологии. Статья вторая. Принцип системности в методологии диалектического и исторического материализма / В.П. Кузьмин // Вопросы философии. – 1980. – № 2.
14. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / за ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
15. Тацій В.Я. Методологічні питання розвитку конституційного процесу / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика // Право України. – 1996. – № 12. – С. 27–30.
16. Тополь Ю.О. Деякі проблеми методології сучасної юридичної науки / Ю.О. Тополь // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 1.
17. Дружинин В.Н. Структура и логика психологического исследования / В.Н. Дружинин. – [2-е изд., испр.]. – М., 1994. – 163 с. – С. 158–163.
18. Маркович Д. Общая социология: учебник для вузов / Данило Маркович; пер. с серб. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Владос, 1998. – 432 с.
19. Каченовский Д.И. О современном состоянии политических наук на Западе Европы и в России / Д.И. Каченовский. – Харьков: Унив. тип., 1863. – 412 с.